

machart

PODIVEN

Milan OTÁHAL

Petr PITHART

Petr PŘÍHODA

ČEŠI

v dějinách nové doby

1848–1939

PhDr. Milan OTÁHAL, CSc. (1928–2017), historik. V letech 1955–1970 byl vědeckým pracovníkem Historického ústavu ČSAV, kde od roku 1964 řídil oddělení nejnovějších českých dějin. V roce 1970 byl vyloučen z KSČ, propuštěn z ČSAV a trestně stíhán za sborník dokumentů o srpnu 1968 „Sedm pražských dnů“ (tzv. Černé knihy), jehož byl redaktorem. V 70. a 80. letech působil v disentu (signatář Charty 77). Od roku 1990 působil v Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd. Zabýval se novodobými českými dějinami, v 90. letech především analýzou období „normalizace“ a historických souvislostí převratu v listopadu 1989. Autor řady historických prací, studií a monografií.

Doc. JUDr. Petr PITHART, dr. h. c. (* 1941), právník, politik, politolog, historik. V letech 1962–1970 působil na Právnické fakultě Univerzity Karlovy a v redakční radě Literárních novin. Krátce po srpnu 1968 sám vystoupil z KSČ a jako exponent reformního procesu byl roku 1970 nucen dočasně opustit svoji profesi. Pracoval v dělnických zaměstnáních, poté krátce znovu jako právník, avšak po podpisu Charty 77 opět jako dělník, později jako úředník. V 70. a 80. letech byl činný v disentu, publikoval v samizdatu i v zahraničí, kolportoval zakázanou zahraniční a exilovou literaturu, vydával časopisy, organizoval bytové semináře. V letech 1989–1990 byl čelným představitelem Občanského fóra, v letech 1990–1992 předsedou vlády ČR, krátce i místopředsedou vlády ČSFR, a zároveň poslancem. Spoluzaložil Občanské hnutí; po jeho volebním neúspěchu v roce 1992 na čas odešel z politiky. V letech 1996–1998 a 2000–2004 byl předsedou Senátu, senátorský mandát vykonával až do roku 2012. Je autorem řady politologických a historických studií, esejů a překladů.

MUDr. Petr PŘÍHODA (1939–2014), psycholog, psychoanalytik a publicista. Od roku 1962 pracoval jako lékař v psychiatrické léčebně, v letech 1970–1990 byl ambulantním psychiatrem. V 70. a 80. letech publikoval pod různými pseudonymy v samizdatu i v zahraničních periodikách. Vydával samizdatovou edici Publikace. V letech 1990–1991 byl tiskovým mluvčím a poradcem předsedy vlády, od roku 1991 vedl Ústav základů vzdělanosti a lékařské etiky 2. lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Od roku 1990 dál pravidelně publikoval zejména v Přítomnosti, v Perspektivách a v Hospodářských novinách. Patřil k členům Bioetické komise při Radě vlády ČR, koordinační rady Diskusního česko-německého fóra zřízeného Ministerstvem zahraničí ČR a Etické komise Syndikátu novinářů.

Z původní předmluvy (1989)

(...) Jedním z projevů zanikání identity národa je i vyhasínání jeho dějinné paměti. Převeďme toto konstatování do jazyka technologů moci: jednou z podmínek vyhasnutí identity národa je potlačení jeho dějinné paměti. A mrzačení naší historiografie – s výjimkou krátkého a váhavého rozběhu pozdních šedesátých let – trvalo po dobu jednoho pokolení.

Tomuto propadání jsme se chtěli vzepřít a začali jsme se rozpomínat. Nepočínali jsme si jako historici z povolání (ani bychom to, upřímně řečeno, nesvedli) a nepředkládáme odborné dějepisné dílo, i když se tím nechceme omlouvat: v nejmenším nechceme dát výhost historické pravdě. Nejde nám však jen o to, „jak to vlastně bylo“, totiž nechceme u toho skončit, protože se domníváme, že ona nesporná historická fakticita je člověku pouze tím, čím je mu „objektivní“ předmětná skutečnost pozitivistické vědy. Rádi se necháme takovou vědou poučít. Klademe si však otázky, k jakým se ona nemíní znát. (...)

Setkávali jsme se s námitkami i se zásadním nesouhlasem. Někteří z nečetných čtenářů rukopisu nám vytýkali „české národní sebedrbačství“ a vyslovili obavu, že četba textu vyvolá sklíčenost. Moc jsme si s nimi nerozuměli. Kdo se chce vyhnout sebezpytu, protože se obává, že by jeho výsledek ohrozil národní nebo dokonce jen tu jeho sebedůvěru, sebeúctu, ba sebezáchovu, toho není třeba dbát, protože sebedůvěra atd. založená na sebeklamu není tou pravou sebedůvěrou.

Jako novodobý národ jsme si sebeklamem posloužili nejednou. A nic na tom nemění, že si jiní možná počínali podobně. Vědět o tom je lepší než nevědět. Toto téma se ovšem vymyká kompetenci odborné historické vědy, která by náš postoj asi označila za „nepřípustné moralizování“, aniž by si byla jinak jista, zda a kdy je možno a záhodno „moralizovat přípustně“. Ano, „moralizování“ se neslučuje s hlediskem ryze popisným nebo důsledně deterministickým. To však není naše hledisko.

Podobně nám může být vytýkána „vaticinatio ec eventu“ (doslova „věštění“ toho, co se už stalo, čili po bitvě každý generálem). Zajisté, vědět, jak to či ono dopadlo, je tak velká výhoda oproti těm, kteří mohli konce svých činů a nečinů nanejvýš jen předpokládat, že je třeba vyvarovat se jejího zneužití. Avšak: nesmíme se snad – jen proto, že známe výsledek – ptát, zda jej nemohli předvídat i ti před námi? Vždyť tak činíme proto, že se sami nechceme jednou ohánět výmluvou typu „copak jsme mohli tušit?“ Ptáme se těch před námi, protože se sami nechceme vyvázat z odpovědnosti; pořád se tedy ptáme sami sebe v našich předcích i současnicích.

Časové rozpětí událostí, na které chceme vzpomínat, jsme si vymezili. Jsou to „malé dějiny národa českého“, tedy příběh počínající naším novodobým obrozením. Toto výstižné označení, které implicitně odlišuje tyto „malé“ dějiny od těch „velkých“, předcházejících, jsme rádi převzali od profesora Jana Patočky, s nímž jsme krátký čas, tři nebo čtyři měsíce, přemýšleli o této knize. Zemřel neočekávaně za pohnutých okolností, aniž měl možnost komentovat první stránky.

Periodizace vzpomínaného příběhu a zejména členění textu jsou voleny tak, aby byly pomůckou v porozumění současnosti. O tu nám jde především. V prvních kapitolách se chováme k událostem trochu macešsky. Domníváme se totiž, že obraz doby, která jim odpovídá, je poškozen ne tak zapomněním, jako spíše neudržitelnými výklady. Za neudržitelné a škodlivé, třebaže dosud užitě výkladové stereotypy pokládáme zejména ty, jimž neblaze vdčíme za tradiční pojmání vztahů českého národa k národům sousedním (především vztahu česko-německého), a pak ty, které jsou poplatny ideologii historického determinismu (u nás především ideologii tzv. dějinného pokroku nebo tzv. historického materialismu).

Těžiště „malých“ dějin jsme umístili, jak bude zřejmé, především do Čech. I když píšeme „český“, „v Čechách“ apod. a myslíme tím české země vůbec, připouštíme, že Morava, ta země zapřeného lepšího češství, přišla při tom zkrátka. Nelze nic změnit na tom, že výhni českých dějin jsou především samotné Čechy a zejména Praha, zatímco Moravě bohužel nezbyvá než tišší druhý hlas.

Vyhnuhli jsme se Slovensku a zabýváme se Slováky jen tam, kde to pomůže rozumět Čechům. Slováci jsou svébytným národem a své dějiny si už dnes promýšlejí novým způsobem sami. O tom, že by s Čechy tvořili jeden „politický národ“, nás nepřesvědčily ani počátky první republiky, ani doby předcházející či následující. (...)

I když jsme k svému národu a k usilování nejedné z jeho významných osobností či skupin kritičtí, je naší největší starostí jeho svébytnost. Tu však nechápeme jako odlišnost, svéráz, ani jako lesk, věhlas. To snad mohou být samozřejmé důsledky svébytnosti, je-li jí vskutku dosaženo. Svěbytnost národa vidíme v jeho aktivní tvorbě vlastního osudu, v jeho vlastním podílu na bytí; na bytí, jehož není národ sám zdrojem, podobně jako si nikdo není dárce smyslu svého vlastního života. (...)

Dílo jsme zamýšleli jako „samizdat“. Odtud jeho kompozice, styl i nepřítomnost literárních odkazů. Někteří čtenáři nás opatrně upozorňovali na rozuláčnost a mnohomluvnost textu. I ta má své důvody. Spoluautoři jsou tři. Každý z nich vnesl do společné práce postoj odpovídající jeho myšlenkové anamnéze. Seřadíme-li jejich příjmení podle abecedy, můžeme po jistém zjednoduše-

ni říci, že se tu sešli kritický socialista, kritický konzervativní liberál a kritický katolík. Často jsme se spolu potýkali; střídavě jeden s dvěma ostatními a někdy dokonce každý s každým. Takto jsme si vlastně vedli nejčastěji. Ta mnohmluvnost je vnějškovým projevem lopotného úsilí o vzájemné přiblížení. (...)

Jméno, které si autorský kolektiv zvolil, nechť souvisí s údivem, o němž Aristoteles řekl, že je pohnutkou poznání; také se tak jmenoval sluha našeho knížete svatého Václava. Ponechali jsme je na titulní stránce, i když už vystupujeme na veřejnost. Na díle spolupracovali: socialista Milan Otáhal, jediný profesionální historik, ovšem „vyhozený“ a zprvu i trestně stíhaný; liberální konzervativce Petr Pithart, právník a politolog, také „vyhozený“; a katolík Petr Příhoda, psychiatr a psychoanalytik, jediný „nevyhozený“. Posléze uvedenému přisuzují první dva větší podíl, protože má větší odpovědnost za koncepci a kompozici celku, za literární stylizaci a protože pro ustavičné přepisování tomu věnoval nejvíce času. Důležitější je však to, že jsme se dokázali sejít, i když každý vyšel odjinud.

Podiven

Předmluva k aktuálnímu vydání

Tato kniha, tedy děj jejích prvních dvou dokončených dílů, vrcholí v den, ve kterém byla dopoledne 15. března 1939 pořízena známá fotografie z rohu Václavského náměstí a ulice 28. října: Češi v hněvu a v pláči.

Chtěli jsme v knize dojít o velký kus dál. A ptát se: Jak se nám to všechno mohlo přihodit? Jak jsme se dostali do takového srabu?

Jsou to ale vůbec otázky určené historikovi? Nebo patří spíše trápeným, znejistěným, úzkostným lidem, vyvedeným z míry? Nejsou to otázky spíše existencionální či dokonce existencialistické (filosofické) než existenční? Má to všechno tady nějaký smysl? Dokáže jej člověk odkrýt, odhalit a pochopit? Není na místě potřeba otázky zformulovat jinak, když ty dosavadní tyto konce vůbec nepředvíдалy? Nebo stačí postaru vědět, jak se kdo měl, kdo byl na tom líp a kdo hůř, kdo navíc i kradl? Která odvětví průmyslu šla nahoru a která upadala? Který národ byl zlejší? A co takhle úzkost a lhaní si do kapsy a přehlušený strach? A špatné svědomí? A velké oči? A bušení se v prsa?

Text této knihy – „pokusu o zrcadlo“ – nezapadá proto do žádného z obvyklých žánrů knih, věnujících se tomu, co bylo. Některým čtenářům minulých vydání to vadilo, jiným naopak. Mainstream historiků se před třiceti lety nad prvním vydáním vesměs cítil být přímo dotčen, podrážděn. Co to vůbec je? Jak si tohle „cosi“ mohli dovolit? Kdo oni vůbec jsou?

Za tuto „mimoškatulkovost“ se autoři nikdy nehodlali omlouvat. Počítali jsme s takovou reakcí. Ještě než jsme začali psát, měli jsme po desítkách a desítkách hodin rozmlouvání jasno v tom, že s mainstreamem nejen tehdy oficiálním (dejme tomu marxisticko-normalizačním), ale i s tím „prvorepublikovým“ (Palacký, Masaryk) s naší otázkou nepohneme... A co s dnešním? Nebo nic takového už neexistuje? Ani v učebnicích? V konceptech oslav, prosloveh politiků? V oceňování hrdinů?

S otázkou, která zněla „Jak jsme mohli, tak hluboko klesnout?“, jsou všechny mainstreamy nejspíše přímo součástí problému, součástí onoho poklesnutí, mysleli jsme si. Pracovní definice mainstreamu: suma příběhů, které se znovu a znovu vyprávějí – a vedle nich suma těch, které se vynechávají... Nejde tu tedy jen o oficiální historizování, jde o to, co chceme a co nechceme slyšet sami o sobě.

Takhle se ale historik-vědec opravdu nemůže ptát! Tady jde přece o cosi jako obecná mravnost! V posledku o slova, která dnes už pomalu nelze vyslovit bez uvozovek, ironie či pošklebku...

Nuže tedy nejde o práci vědeckou (akademickou), ani žurnalistickou. Není to ale ani vyprávění o tom, co bylo dřív a co potom. Nejsou to ani staré či nové pověsti české, které se tak dobře čtou.

Nejspíše jde tedy o esej, i když na esej je text poněkud obsáhlý. Právě esej se však vyznačuje subjektivností, jistou naléhavostí (a přitom slohovou lehkostí), vědomou kontroverzností a jeho autorovi hodně záleží na tom, aby nebyl napsán kladivem. Aby se dal číst. Měl být ten text něco jako „oblouk“ na konci se vracějící k původní otázce, zatímco autor i čtenář jsou už o kousek dál. Kdybychom celou knihu dopsali, byl by konec oblouku v dnešních časech, kdy ti nejmocnější jsou opět ti nejbohatší.

Takže je to dejme tomu netypický esej. Motivy k jeho napsání byly skutečně velmi subjektivní. Nebyli jsme v žádném plánu žádného vědeckého ústavu. Každý z jiné vsi. Z jiné profese. Nebo i docela bez profese. Ba z jiného světa. Uměli jsme každý něco jiného a něco jiného jsme neuměli. Zkrátka trčeli jsme mimo všechny vědecké myslitelné projekty, ba proti nim.

Začínali jsme psát v čase vrcholící normalizace; umělecká i vědecká elita národa se tehdy opět nechala nahnat do Národního divadla do houfu, aby odsoudila něco, s čím nemohla ani souhlasit, ani nesouhlasit, protože text Charty 77 (o ten nominálně šlo) jí zůstal utajen. A ruče zasedla za pracovní stoly, stavěla se za pulty před hudební tělesa, přitáhla si mikrofony, rozmáchla se před hromadami hlíny budoucích Gottwaldů a Koněvů, založila nové papíry do psacích strojů...

Jak to bylo možné? Na to asi opravdu neexistuje vědecká odpověď. Dnes po téměř třech desítkách let od prvního vydání této knihy si troufnu říci i za dva spoluautory, dnes již nebožtíky, že bychom si podobnou, ale jistě nikoli stejnou otázku o příčinách a hlubokosti pádu kladli i dnes. Protože mravy normalizace se nás dosud drží jako houno košile, je ta naše původní otázka v našich zeměpisných šířkách bohužel jaksi nadčasová.

Kdybych ale rubriku „žánr“ musel vyplnit za každou cenu, napsal bych: Znepokojující tázání. Pochybování nad jistotami české duchovní (kulturní, náboženské, vědecké, politické) existence mezi národy a státy Evropy. Na pozadí českých dějinných konstant. Toho, co se nemění, anebo jen málo. Víme o tom?

Petr Pithart

[I.] PODIVNÝ DÁVNŮVĚK NO- VODOBÝCH ČECH

Nedovedeme říci, co jsou dějiny, a netroufáme si odpovědět ani na poněkud skromnější otázku, co všechno se v nich děje. Jejich nesmírnost nás nutí riskovat a vycházet z takového neurčitěho rozumění, jaké je předběžně k dispozici. Pokud bychom je přirovnali k symfonii, bylo by vystižení kompozice, ba i přehlédnutí instrumentace nad naše síly. Přesto se zdá, že je možné zaposlouchat se do určitých motivačních linií, zasazených do mnohočetné polyfonie, a objevovat jejich vztahy.

Jedním ze skladebných prvků této symfonie jsou dějiny národů (dokonce i dějiny národa jediného, v daném případě českého). Zaměření pozornosti na toto osobité pole se zdá být oprávněné zejména proto, že právě v posledních stoletích se národ stává tématem uchopitelným snáze, než tomu bývalo dříve. Tato proměna se týká perspektivy pozorovatele či vykladače až druhotně. Prvotně spočívá již ve věci samé, neboť v šestnáctém až devatenáctém století se v Evropě vytváří to, čemu říkáme novodobý národ.

Národy existovaly zajisté i předtím, ale jinak. Vysvětlit rozdíl mezi národem v někdejší a novodobém smyslu je neskutčné. Tohoto úkolu bychom se zhostili asi nejlépe vylíčením této proměny, probíhající na více rovinách. Objektivující hledisko tohoto líčení by vyzdvihlo okolnosti rázu geopolitického, státoprávního, hospodářského, technicko-civilizačního, jazykového apod. Subjektivující hledisko by mělo na zřeteli to, jak se u lidí měnilo prožívání jejich identity a jejich světa. Letmo lze poznamenat, že někdejší národ byl méně strukturovaný (strukturace ve znamení jiných principů se kdysi uplatňovaly zřetelněji), zatímco ten novodobý je čímsi, co je – řečeno slovy velkého filosofa novověku – více „clarum et distinctum“; toto však platí za předpokladu, že měřítkem posuzování učiníme právě novodobý národ. Ten mohl ostatně povstat teprve po zdůraznění některých lidských určení při současném nedbání jiných.

Novodobý národ je svými příslušníky prožíván jako hodnota nevyžadující dalšího zdůvodnění; hodnota zpravidla dosti vysoká, někdy bohužel nejvyšší. Skýtá jim příležitost snadné identifikace, která uspokojuje natolik, že o nějaké další už nebývá tolik dbáno. Takové kolektivum si počíná – viděno očima jak jeho příslušníků, tak i těch druhých, „cizích“ – jako jakási potencovaná lidská bytost. Lze je snadno personifikovat. Zdá se, jako by bylo nadáno vědomím („národním vědomím“), vůlí a také pamětí. To se o někdejších národech nedalo říci tak snadno.

Proměna, jejíž výslednicí je novodobý národ, zdaleka neprobíhala všude stejně. Na evropském západě, kde vznik států předcházela vzniku národů, resp. kde národy byly výtvozem státu, a kde se proto už po staletí etnické hranice zhruba kryly s politickými, odehrávala se tato proměna plynule, skoro nepozorovaně. Naproti tomu ve středu a na východě Evropy, kde probíhal vývoj opožděně, se dala víceméně skokem; opakujeme, že to platí jen velmi zhruba.

Předchůdcem každého novodobého národa byl tedy jinak strukturovaný, případně i nestrukturovaný „materiál“, v němž tuší každý z novodobých národů svou matečnou hmotu. A v dávné minulosti, jejíž nezcela průhledné události vstupují do dějinné paměti národů (té paměti, která je součástí jejich národního vědomí) v nezřetelné a často mýtické podobě, v té tuší národy svůj dávnověk.

U západoevropských národů sahá tento dávnověk někam do časů rozpadu západořímského impéria, na jehož periférii tehdy kvasily nové elementy. Krátce nato pak přijaly křesťanství, čímž nastoupily cestu, jejíž pozdější krize vyústí v dosažení plné národní identity. Ponechme zatím stranou problematičnost této vymoženosti.

Hledáme-li obdobný dávnověk národa českého, chce se nám zapátrat kdesi v předkřesťanských časech, snad někde v sedmém až devátém století, a zprvu se může zdát, že se pokus daří, že nehledě k jistému zpoždění jakž-takž udržujeme se Západem krok. Při tomto zjišťování souvislostí však býváme zpravidla (možno říci: ze zvyku) čímsi zaskočeni. Jako kdyby se v českých dějinách, kdysi „synchronních“ s dějinami středověké a novověké Evropy, objevil současnému pohledu předěl, který je dělí na dvě epochy. Vzdálenost mezi nimi se zdá být přitom natolik neprůhledná, že je lze jen se značnou konstrukční licencí zahrnout pod společné téma „české dějiny“.

Ona neprůhlednost nám připomene raně středověké šero dějin národů jiných. Znamená snad, že novočeský dávnověk sahá až do století osmnáctého? Je to vskutku podivuhodné. Jako kdyby tu existovaly dvě pevniny oddělené pruhem moře. Anebo spíše kontinent starých Čech a o kus dál jen ostrov Čech novodobých, z něhož lze zahlédnout mateřskou pevninu jen za zcela mimořádné viditelnosti. I ona jako by se svažovala k pruhu moře vzájemně dosti nepodobnými pásmy: Čechy přemyslovské, Čechy husitské, Čechy předbělohorské...

Odložme zatím otázku, nesvažuje-li se už i náš ostrůvek do ještě temnějších a nedohledných vod a není-li už náš pohled zpět pohledem z jejich hlubin. Věnujme letmou pozornost onomu pruhu moře, který nás dělí od mateřské pevniny. Celé generace novočeského národa si zvykly přijímat jako samozřejmý fakt diskontinuitu národních dějin. Pokládaly období vymezená na jedné straně třicetiletou válkou (a nastolením poměrů, které určil její výsledek) a na druhé

straně vytvořením novočeského národa (častěji, ale právě tak nepřesně: jeho obrozením) za „dobu temna“. Mezi řádky se tím rozumělo temno nikoli noci, ale spíše kataleptické strnulosti, kterou způsobily síly Čechám cizí a nepřátelské.

„Temno“ v tomto smyslu tedy není výrazem neutrálním, nýbrž hodnotícím. Není to prostá výpověď o stavu viditelnosti, která by sama o sobě podněcovala zvědavost, tedy snahu vidět a zkoumat, proč je pohled nazpět pojednou tak nesnadný. Je to stesk, ba žaloba na nedobrovolné upadnutí do stavu připomínajícího zimní spánek, trvající nejméně půldruhého století. Při všem, co o této době již víme, však nemůžeme takovou představu přijmout. Uvážíme-li navíc, že dějinnou reflexi onoho „temna“ prováděli nikoli jeho současníci, nikoli odborné dějepisce, nýbrž politizující publicistika doby mnohem pozdější, stáváme se vůči výkladové hypotéze temného mezidobí nedůvěřivými. Tato nedůvěra však nebrání vidět diskontinuitu tam, kde skutečně existovala a kde znamenala násilný přerýv procesu, který by jinak pokračoval po svém, i když nevíme jak.

Český národ (národ v někdejší smyslu) existoval i v sedmáctém a osmáctém století. Nějak uspořádaně žil, na něčem se podílel a něco vytvořil. Faktická kontinuita jeho dějin je nepochybná vzdor bělohorské porážce a následným strádáním. Porážky a strádání jsou součástí dějin všech národů. Váháme, zda říci, že nebylo nikoho, kdo by tuto kontinuitu reflektoval tak, aby svou reflexi předal jako samozřejmé dědictví příštím pokolením, či zda ona „příští pokolení“ nebyla ochotna nabídnutou reflexi přijmout. Barokní dějepisce nekončí zdaleka Balbínem. Beckovští, Kořínkové a Pitrové prodlužují dobu tohoto exaltovaného a zároveň „rehabilitujícího se“ češství až na sám práh obrození. Tehdy jim už ale nikdo nechtěl naslouchat, protože doba osvícenská je alergická především na protireformačně katolickou instrumentaci této reflexe. Tak se stalo, že balbínovská linie zůstala dodnes prakticky neprozkoumána.

Z české scény zmizely naráz téměř celé společenské vrstvy, drobná šlechta a laická inteligence především. Drobná šlechta sice mizela už dřív, protože docházelo k pozemkové akumulaci a koncentraci zemědělské výroby. Nemizeli však lidé, zanikala pouze jedna z jejich sociálních rolí. Válka, konfiskace a vysídlení znamenaly naproti tomu likvidaci fyzickou, tedy i nemožnost dosáhnout jiných pozic, vyhlédnout si jinou úlohu a tak se nově podílet na životě národa.

Nelze tedy popřít diskontinuitu života národa jakožto kompletního společenského organismu, diskontinuitu některých významných sociálních funkcí. Češi přestali být národem politickým. Nechováme iluze o úrovni politického života předbělohorských Čech, nicméně tento život rázem ustal bez ohledu na to, kdo se o to zasadil víc, zda odbojní stavové, kteří neuhájili svůj program, anebo vítězný panovník, který drasticky skoncoval s „rebelií“.

Právě tak nelze popřít diskontinuitu duchovního života národa. Ideový spor, který se tu předtím vedl a který měl mj. i výraznou podobu konfesijní, byl naráz ukončen ne tak politickým jako spíše vojenským vítězstvím jedné strany a vyloučením té druhé ze života národa. Že se takováto řešení duchovních zápasů často podobají vítězství Pyrrhovu, o tom jsme se mohli poučit z mnoha příkladů starších i novějších, domácích i cizích.

Obětí této diskontinuity, i když spíše bezděčnou než předem vyhlédnutou, se stal český jazyk. Nezanikl, neztratil svou jadrnost ani básnivost, ale vyklidil tu oblast, v níž nebylo nikoho, kdo by ho chtěl užívat.

Kontroverzní mezidobí je časem mnohých konců i počátků. Proměňuje se dějinná scenerie Čech, střední Evropy, ba i Evropy vůbec. Nadobro se vytrácí živá česká reformační tradice. Triumf baroka a rekatolizace vystřídají tíhnutí sekularizační, která najdou koncem tohoto období svůj výraz v osvícenství. Svatá říše římská, nedokončené dílo středověkých staletí, dožívá jen jako stín a v něm vyvstávají obrysy mocnářství rakouského. Zaniká feudální stavovská společnost a na jejích troskách vyroste a zmohutní absolutistický stát. Západní a po ní i střední Evropa prožívá předvečer zrodu průmyslové společnosti. Formují se soudobé vědní obory, jejichž pozdější dějepisci budou klást jejich počátky právě sem. Jinde nazývají osmnácté století „věkem filosofů“. Češi se těchto proměn činně neúčastní. A to je nadlouho poznamená.

Snad ještě víc je ale poznamená něco jiného. Mluvíci novočeského národa ve století devatenáctém se nebudou chtít k tomuto období znát. Teprve oni se rozhodnou, že má být vymazáno z národní paměti. Autoritativně vytvoří fikci „temna“, jakýsi úmyslný optický klam. A protože jim národ uvěří, stane se zdánlivá totální diskontinuita nadlouho skutečnou.

Toto důsažné rozhodnutí není rozmarem jednotlivců. Je součástí české odezvy na výzvu, kterou nová doba předkládá. Souvislosti této výzvy a odezvy budou tématem pozdějších kapitol. Zatím však ještě setrvejme v tom mnohoznačném „dávnověku“. Novočeského národa dosud není. Jeho přímým předchůdcem je maloměstský živel a „fundus instructus“, lidský inventář šlechtického velkostatku. Něčím žije, něčeho se účastní, cosi při jímá a cosi vytváří.

1. Baroko

Z dnešního stanoviště lze vnímat středověk jako pokus o velkolepou syntézu, jako nedostavěnou katedrálu. Její zdivo, strmě se pnoucí vzhůru, je lidským výtvorem, jehož stavitelé počítali – snad až příliš naivně? – se spolupůsobením milosti. Náš současník chce už možná zapomenout na nepevnost podloží, přehlédnout trhliny a neuvažovat tolik o možných konstrukčních chybach, ač

ještě donedávna to bylo téma zcela legitimní. Víme však, že se pokus nezdařil. Jako by jakási gravitace stočila lidský pohled, směřující vzhůru, do horizontály. Svět se pak začal jevit člověku jinak. A člověk sám sobě též. Co uviděl, bylo asi vábivé a plné příslibů. Občas ho však pojala úzkost. Motivů úzkosti bylo nejvíce poslušno myšlení reformační: nazřelo bezednou propast, jaká se rozevřela mezi člověkem a Bohem.

Strategie barokního ducha je jiná. Ten spíše nevědomě tuší než vědomě vnímá napětí mezi nyní již nesmiřitelnými protivami, rozpor mezi tímto světem a oním, mezi přirozeným a nadpřirozeným, tělem a duší, senzualitou a spiritualitou. Zatímco se reformace s pokornou, ba masochistickou vážností smíruje s neblahým stavem věcí, baroko (které je přece jen záležitostí více katolickou) se až křečovitě snaží uvést věci, které se daly do pohybu, do původního stavu. Je velkolepým pokusem o záchranu středověku, pokusem odsouzeným k nezdaru snad proto, že člověk, který tu usiluje o znovunastolení řádu, jej v sobě samém už ztratil.

I když se v této době setkáváme se znamenitými osobnostmi, které jsou v biblickém smyslu „solí země“, neubráníme se pocitu, že v barokním úsilí o přemostění propasti hledá nejistota. Barokní mystika touží po odevzdanosti do rukou božích, ale vypracovává si náročnou techniku. Barokní zvěstování víry se chce inspirovat zážitkem Boží blízkosti, ale jako by nedůvěřovalo v jeho sdělitelnost, a proto se raději opře o organizovanou armádu tovaryšstva Ježíšova a zejména o pomoc mocných tohoto světa, jimž jde mnohem více o zcela profánní věci. Barokní umělec chce vyjádřit suverenitu božího majestátu, jeho díla jsou však často triumfalistickými gesty, které cosi přehlušují. V barokní životní formě je tedy rozpor; neochotně přiznávaná, ba skrývaná nejistota vede snadno k pokrytectví, a není proto divu, že se rozmáchlé gesto poměrně rychle vyžije a skončí úpadkem.

Zahledíme-li se do „dávnověku“ novodobých Čech, barokem dalekosáhle poznamenaného, upozorní na sebe tato rozporuplnost ještě naléhavěji. Barokní inspirace není českého domácího původu. Přichází k nám z německého a hlavně románského jihu. Přesto nachází v české senzibilitě výtvarné, muzikální i básnické neobyčejně živnou půdu, v níž se ujme, zakoření a vydá skvělé plody. Tehdejší malířství, hudba, poezie (v českém jazyce), architektura sakrální i profánní, městská i venkovská, lidová tvořivost, ano i krajina, to vše nás přesvědčuje, že z jistého významného hlediska platí: „barokní“ rovná se „české“. Zdá se, že právě v oné době nastala proměna českého (méně již moravského) hudebního cítění, což samo o sobě napovídá, že jsme přijali barokní podněty do hloubi duše. Česká i moravská krajina nabyla tehdy své rázovitosti, kterou zruší až mnohem pozdější „výstavba“ socialismu...

Česká senzibilita tedy čerpala z barokních zdrojů dosyta. Platí to i o české mysli a české vůli? Vydaly ony podobně znamenité a trvanlivé plody? Zde nezbyvá než odpovědět záporně. Jako sloh v tom nejširším i nejhlubším smyslu estetický u nás baroko zdomácnělo. Jako dispozice mysli a vůle, tedy jako duchovní postoj, jímž mělo být především, nám ale zůstalo přece jen vzdáleno. Netvrdím, že tento jeho rozměr zůstal u nás zcela bez odezvy. Ale bezprostřední prožitek krize novověkého člověka i vůle této krizi rozumět a čelit, to jsou události a činy, pro jaké už na české straně není asi dosti vnímavosti a síly, protože ta se pravděpodobně vyčerpala už předtím. Osobnosti velkého myslitelského formátu a čino-rodé vůle, které k nám tehdy přicházely odjinud – od Petra Canisia po Roderiga Arriagu –, tu našly ochotné posluchače, ne však kongeniální pokračovatele.

Barokní inspiraci tedy přijímala země, jejíž duch již zemdlel. Nedosti na tom. Situací, v níž k tomuto setkání dochází, je přesilový politický boj. Nepřítelem, s nímž se tu barokní vyznavač a věrozvěst potýká především, není to, co obecně brání spáse duše, ale „kacířství“, „rebelie“, jak se tehdy říkalo. Jeho protektorem je absolutistický panovník, jeho pomocníkem často voják. Barokní tvorba je tak vtěsnána do zúženého koryta protireformace, jejíž strategie nám neblaze připomíná mnohem pozdější „glajchšaltování“, a „normalizaci“. Lze proto očekávat, že toto světské využití, ba zneužití barokní inspirace záhy přivedí její korupci.

Česká barokní epocha, to není jen obnova zbožnosti a tvorba svébytné kultury. To je i rekatolizace, politické porobení země a utužení poddanství. Duchovní poselství je tu poutáno služebností panovníkovi a feudální vrchnosti. Jeho adresátem je poddaný lid, torzo někdejší společnosti. Naléhavost politických cílů si žádá, aby protireformační kazatel činil ústupky mentalitě tohoto lidu. Proto nepřekvapí, že se barokní inspirace ve výsledném díle proměnila dalekosáhlou měrou, leckdy možná i k nepoznání.

Dílo rekatolizace je v „dávnověku“ novočeských dějin dovršeno. Její utilitárně pojatý politický cíl sám předznamenal její pozdější zpovrchnění. Světský praktický zřetel tohoto podnikání si vynutil důraz na vnějškovost. Antonín Koniáš si např. přeje, aby mnozí mohli „...v jisté a bezpečné, spasitelné, slovem Božím utvrzené Církvi, v pokoji statečku svého beze všeho strachu požívati a živu býti“ a aby „celoupřímně s duchovní vrchností se poradili, všechny knihy k bedlivému prozkoumání a potvrzení dobrovolně odevzdali a na její ramena celou starost o spasení své složili.“ – I když to není hlas, který by reprezentoval baroko jako evropský fenomén, i když i v českém baroku tu a tam zaznívají hlasy jiné, je to nicméně příznačný projev sklonu, jehož neblahost vyvstane ve srovnání s reformací, ať už lze mít vůči ní nejrůznější výhrady. Je to snaha udržovat svěřené stádece na úrovni ovladatelné mentality dětské.

Tímto svěřeným stádcem je poddaný lid, jehož pozdějším tzv. obrozením vznikne novodobý národ český. Ona snaha se namnoze prosadí. Složení starosti o spásu duše na ramena vrchnosti vede k pohodlné nedbalosti. Extatické líčení pekelných hrůz i přebujelý kult světců, posvátných předmětů a míst vede k pověře. Protireformační pastorační se neobrací k osobnosti, ale k tomu, co je v člověku neuvědomělé, dětinské, duchovně nevyzrálé. Netříbí mysl a slovo, ale smysly. Prohlubuje závislost a iracionalitu, k níž má duše prostého lidu beztoho značný sklon. Spoluvytváří to, co pozdější doba nazve zlovolně „temnem“ a proti čemuž se bude cítit povinna vystoupit ve jménu „světla“. Bůh české protireformace je přehlušen a zakryt pomyslnými kůry andělskými a leskem nádhery chrámové. Zdali se stará o lidskou každodennost? Na tuto otázku si odpovídají páni i poddaní každý po svém, jedni zvůlí, druzí selskými rebeliemi. Jak vidno, rekatolizace na cosi důležitého zapomněla. Ze suverénního Pána a soudce učinila boha toliko svátečního. Lidské úsilí proklestit si k němu cestu proto zůstane pro příští věk zneváženo.

Jednou z forem tohoto úsilí bylo i baroko. Česká odezva na barokní zkušenost však zůstane rozpolcena. Po letech z ní zůstane na jedné straně jímavá vzpomínka na idylu dětství, na druhé straně temná, podrážděná nechut. Vůči důstojnosti baroka bude česká duše nadlouho slepá a hluchá.

2. Fundus instructus

Novočeský „dávnoček“ spadá vjedno s dobou soumraku staré stavovské společnosti, tedy i vztahu „lenní pán versus poddaný“. Pozici prvního členu této relace později postupně zaujme stát. A poddaný se posléze bude chtít stát občanem.

V Čechách dojde na počátku tohoto dlouhodobého procesu k intermezzu: domácí panská vrstva se odcizí zvyklostem a tradicím země, na níž ulpělo ódi-um „ohavné rebellie“, případně bude nahrazena cizáckou. Z jistého hlediska to není příliš významné, neboť i kdyby se tak nestalo, státní raisona by zvítězila jako kdekoli jinde. Z jiného hlediska, pro nás důležitého, to však významné je. Odcizení poddaného lidu – jediného legitimního předchůdce novočeského národa – od aristokracie, jeho psychologické vyvázání ze staré společenské struktury, proběhne takřka naráz.

Připomeňme si, co tomu předcházelo: trauma třicetileté války, tedy pustošení trvajících po celou generaci, morové rány, masová emigrace, úbytek populace snad na polovinu předchozího stavu. Jaké potence můžeme u poddaného lidu po tom všem předvídat? Jistě sebezáchovné úsilí v tom nejprostším smyslu. Je vlastně s podivem, že se naši předkové po všech přestálých strádáních

nestali znovu barbary. Proto není zdaleka vyloučeno, že před takovým zpustnutím uchránil zemi i lid právě – rekatolizační experiment.

Čím ale skutečně žili ti, kdo přežili? Več doufali a jak rozuměli sobě, světu a událostem? Co si ponechali z rozbité životní formy, vytvořené minulostí, a co skutečně převzali z toho, co jim bylo nyní nabízeno? O tom všem nelze vynést jednoznačný soud, protože zkusmé výklady si odporují.

Protireformačnímu dílu se dařilo a tvorbě nové loajality též. Už v roce 1648 se Pražané, civilisté, odhodlaně bránili Švédům, na něž tolik spoléhal Komenský, a ubránili se. Církevní slavnosti se těšily zájmu i hojně účasti a jejich tradice přetrvala až do devatenáctého století. Protireformační baroko ztělesňuje řada osobností etnicky českého původu i cítění, o jejichž ryzosti a vnitřní celistvosti snad netřeba pochybovat. Po triumfálních masových oslavách svatořečení Jana z Pomuka však dochází na mnoha místech k rozbíjení jeho soch a písma znalí Češi opatrují své kacířské knihy ještě dlouho do osmnáctého století, aby tak poskytovali pádný důvod horlivosti Koniášů a vysloužili si hanlivé označení „berani“. Jak tedy vypadal skutečný stav české duše? Rozpačitost takového tázání nemá svůj důvod pouze v nedostatku informací, ale i v chaosu, jaký tehdy nedokázala zmalátnělá česká mysl obhlédnout a vyjádřit. Jako by němý patos, příznačný pro české výtvarné baroko, byl jedinou výrazovou možností, jíž se mohla projevit jinak nevyslovitelná tragika zraněné země. Nepodobá se pravdě, že „vektorový součet“ všech těch drásavých zkušeností a mohutných dojmů, vzájemně si protirečících, vedl nakonec k rezignaci na syntézu, protože ta nebyla v lidských silách?

Rozbitý duchovní a společenský život byl spěšně rekonstruován. Duchovní vakuum pohotově vyplňovali jezuitští misionáři a uprázdněné pozice v sociální struktuře zaujala stejně rychle nově dosazovaná vrchnost. Chvat tohoto podnikání způsobil, že obnova spouště nebyla dílem spontánní regenerace z vnitřních zdrojů zbytku národa. Popudy i prostředky této rekonstrukce přicházely zvenčí. Troufáme si vyslovit hypotézu, jakkoli empiricky těžko dokazatelnou, že tento postup – tehdy snad jediný možný – vytvořil stereotyp, který se bude uplatňovat i nadále, dokonce do našich časů: prohra vyústí v bezradnost a v pasivní očekávání, snad i ve spoléhání na to, co přijde odjinud, zvenčí.

Pojem „národní povahy“, jak jej postulovalo romantické myšlení devatenáctého století, je velmi kontroverzní a seriózní myslitelé se mu raději vyhýbají, snad že je příliš zatěžkán biologizujícími konotacemi. Národy se však svými „mentalitami“ přesto liší, dokonce někdy i po dlouhý čas tímž způsobem. „Národní povahu“ netřeba pokládat za předem daný příčinný faktor sui generis; můžeme jí rozumět jako struktuře vžitého prožívání a reagování (případně neprožívání a nereagování), kterou sdílejí příslušníci určitého národního

společenství a která je výslednicí jejich – opět sdílené – zkušenosti. Trvá-li tato zkušenost dlouho anebo vytváří-li se v mimořádných situacích, zasahujících hluboko každého jednotlivce, může vytvořit dlouhodobou dispozici celého společenství. A právě ono století, které následovalo po porážce stavovského povstání, mohlo být takovou převratnou zkušeností, jaká poznamenala český lid způsobem, zjišťovaným od oněch časů až po dnešní dny.

Světská vrchnost je pojednou lidu mnohem cizejší než dřív. Distance bohatství a chudoby tu bývala od nepaměti, ale nyní chybí možnost dorozumění, a nejen z nedostatku společného jazyka. Chybí tu jakýkoli společný zájem. Chybí i nárazníkové pásmo, obsazené kdysi drobnou šlechtou zemanskou i rytířskou, která prostředkovala mezi životními způsoby krajních protiv a napomáhala kultivaci lidového života. Poddaný proto zanevře na panský svět i na kulturu přicházející shůry, vlastně na všechno, co odtud přichází. Patrně od té doby je hierarchický rozměr sociální struktury v české společnosti vždycky zpochybněn; jako realita i jako postulát. S tímto zpochybněním mizí i povědomí odstupňovaných závazků a povinností jako druhé strany výsad. Společenská funkce aristokracie přestává být u nás samozřejmostí dříve než jinde.

Vtíravému lesku nové kultury se však nelze zcela uzavřít. Má-li městský i selský lid možnost, kradmo ji napodobí. Toto přejímání ale bude povytce vnějškové. Nová kultura sice ztvární mysl lidu, příbytek i krajinu, a tato její pečť bude ještě ve dvacátém století určovat představu české idyly, avšak síly, které ji budou v lidu udržovat, jsou jiné povahy než ty, které mu ji vtiskly. Zvláště patrné je to na lidové zbožnosti. Například Rodička boží, kterou proti-reformace oslavila jako Královnu nebes, jako zvláště omilostněnou představitelku padlého lidstva, se v Čechách rozdrobí v řadu lokálních bohyň. A svatý Jan Nepomucký, hrdina vzdoru proti svévoli sekulárních sil, se stane tichým bůžkem patronujícím nad zrádnými vodami. Nedostatek spontánní otevřenosti vůči kultuře, ona selská nedůvěra, která se nakonec promění v nedostatek sebedůvěry a sebeucty, bude nadlouho určovat postoje českého ducha a ještě po dvou staletích bude možno právem si postěžovat na české plebejství.

Svět „dávnověku“ novodobých Čech je tedy uzavřen obzorem, jaký lze obhlédnout ze selské chalupy. Je to svět drobných radostí a drobných tragédií, sousedských vztahů a rolí srozumitelných zblízka. Tento krotce důvěrný svět je současně ohrožen nesrozumitelnými vlivy zvenčí, a proto se musí ze sebezáchovných důvodů uzavírat do své malosti. Ta může být někdy tísnivá – odtud pokušení utéci, vydat se do velkého světa za humny, případně vpustit víření jeho větru na náves. Toto pokušení však bude provázeno rizikem ztráty vlastní identity. Ještě po dvou staletích bude možno si právem stýskat na malost toho, co je bytostně české, na český provincialismus.

Novočeský „dávnoček“ je však i časem obnovení biologické vitality, časem populační exploze. Zatímco ztenčený počet obyvatel pobělohorských Čech a Moravy je odhadován na něco přes milion (ba i méně), vzroste populace českých zemí do roku 1848 na šest milionů. I když odhlédneme od národnostní nejednoty, není tato rostoucí masa útvarem natolik vnitřně srostlým, aby se mohla stát národem v novodobém smyslu. Sjednocovací tendence budou proto v budoucnu marně hledat společného jmenovatele v podobě obecně sdíleného zájmu. Protože se ale – jak už víme – sjednocení prosadí, bude třeba některé složky této nesourodé společnosti „vyloučit“. Nejpočetnějším je na sklonku novočeského „dávnočku“ živel maloměstský a selský. Aristokracie, ona společenská vrstva, která aktivně tvořila dějiny Evropy víc než tisíciletí, se už do novočeského národa jaksi nevejde a zůstane mimo. Poslední jednání jejího velkolepého příběhu se uvede koncem osmnáctého století Prohlášením nezávislosti severoamerických osad a pádem Bastily; aristokracie se však zhostí ještě nejedné významné úlohy a stačí předat cosi ze svého duchovního vlastnictví těm, kdo přijdou po ní. Nikoli však u nás. Novodobý český národ zavrhne nejen příslušníky této vrstvy, ale i podklady její životní zkušenosti, její vidění souvislostí i její ctnosti. Bude mu to chybět.

3. Osvícenství

Barokní úsilí o záchranu ducha středověku časem zpovrchnělo, zmalátnělo, až se vytratilo docela. Nemohlo se prosadit, protože nebylo možno zastavit dalekosáhlou a nevratnou proměnu agrární (feudální) společnosti v průmyslovou. S touto proměnou se postupně rozpadá celý životní způsob Evropy, jak se vytvořil a ustálil v průběhu přibližně jednoho tisíciletí. Prvním uceleným duchovním výrazem nastupující epochy, prvním a dosud vlastně jediným aktem jejího syntetizujícího sebepochopení je osvícenství. Vyhlásilo boj předcházející epoše a nezapřelo svou spřízněnost s renesancí. Emancipační snahu však projevuje otevřeněji a prosazuje ji energičtěji. Také ji skutečně prosadí: žádný pozdější výkyv opačným směrem neotřese jeho nejvýznamnějšími vymoženostmi. V tomto smyslu je osvícenství hnutím vítězným.

Osvícenská emancipace je vymaňováním se z nejrůznějších vazeb, dokonce i z těch, které měly trvat. Osvícenec totiž pocituje každou vazbu jako pouto. Jen jediná je aklamována, a tou je rozum, o němž se věří, že je korunou lidské přirozenosti. Snad nejprůzračnějším rysem osvícenství je antropocentrické zahledění, ba zalíbení člověka v sobě samém. Bůh – pokud vůbec zůstává – je odsunut do bezpečné vzdálenosti, odkud bývá nanejvýš občas vtahován do

sféry ryze lidského podnikání, čemuž nemůže než přitakat, neboť sám už není než dokonalou kvintesencí „přirozeného“ lidství.

Vše se stává jasným. Svět není již údělem, nýbrž přirozeným vlastnictvím osvícenského člověka, jenž může směle parafrázovat královský výrok: le monde, c'est moi – svět, to jsem já. Světu jakožto údělu vypoví tento člověk dobyvačnou válku, o níž věří, že je spravedlivá. Úlohou pátračů pověří vědu, úlohou okupačních vojsk – později – techniku. Nevadí, že úkoly jsou nekonečné: lidskému pohledu se rozevřela horizontální perspektiva pokroku. Osvícenství je proto utilitaristické a optimistické.

Osvícenec nemilosrdně antikvuje minulost, pokud mu ona nedává za pravdu, a označí ji jako „temnou“. Trochu připomíná mladého muže, který právě rezolutně zavrhl iluze a báchorky svého naivního dětství, protože mu začaly připadat přízračné. Osvícenskou nechuť k předsudku, pověře a intoleranci lze pochopit a přijmout. Ona však sahá dál. Postihuje vše, co osvícenec pojal do široké oblasti „iracionální“ a co se v jeho mysli pokaždé nějak spojuje s „temnem“ a „fanatismem“. Jako by tu nastal boj mezi dvěma potencemi lidského ducha: analyticko-experimentální rozum vyhlásil nepřátelství rozumu kontemplativně-hermeneutickému a vykazuje jej z domény rozumnosti.

Osvícenství je totiž prvním důsledně pojatým a uvědoměle programovým hnutím sekularizačním. „Saeculum“ znamenalo „věk“, „století“, čas vyměřený člověku na tomto světě, uvažovaný oproti věčnosti, „aeternitas“. Osvícenství jakožto negace barokního vzepětí vyhlašuje přednostní zájem o tento svět. Je pozemšťanské a ve svých důsledcích proticírkevní (u nás protikatolické), implicitně, ale stále častěji i explicitně protikřesťanské, ba protináboženské. Jeho působení je současně konstruktivní i destruktivní. Osvícenství uvolňuje prostor pro výstavbu novodobých věd (jejichž prvopočátky sahají ovšem do pozdního středověku) a pro jejich praktické využití. Proto provádí rozsáhlou demontáž díla minulosti. Dějiny spásy nahradí Pokrokem – a pak už není místa pro hřích či milost, dokonce ani pro tajemství. Má svůj étos, smysl pro některé ctnosti. Být osvíceným je však výsadou: „osvícený“ je skoro tolik, co kdysi „urozený“. Osvícenství je zatím exkluzivní záležitostí a ví o tom. Dost možná, že jeho étos je samolibou potřebou dokonalosti, jejíž směrnice si však určuje samo.

Jeho kolébku nalézáme tam, kde je Evropa na svou dalekosáhlou proměnu připravena nejvíce, tedy na Západě. A nejviditelněji ve Francii, protože polarizace společenských sil je tam nejvyhrocenější a situace svým způsobem nejjednodušší: na jedné straně „ancien régime“, na druhé revoluční měšťanstvo silné natolik, že se odváží frontálního útoku. Tento konflikt tam není komplikován žádnými dalšími třenicemi, žádnými etnickými nebo ideovými spory,

žádnými historickými reminiscencemi. Každé zájmové uskupení si tam našlo své místo na té či oné straně fronty.

Ostatní Evropa, především ta střední, kterou máme na mysli, není zdaleka tak polarizovaná, i když se už ocitla v silovém poli téže rozkladné proměny. Sjednocovací procesy, které byly v její západní části dovršeny už ve středověku, tu začaly později a zůstaly nedokončeny. Na východ od Rýna je tedy Evropa pestrou mozaikou rozmanitých partikulí sociálních, ideových, státně politických a především etnických s nevyjasněnými vzájemnými vztahy i specifickými zájmy. Nadto tu setrvačně působí i síly retardační. Pojivo tohoto mnohotvárného celku ale přesto zaniká a každá jeho někdejší částička se rozpomíná na svou osobitost a touží po svébytnosti na úkor některé jiné. Osvícenství proniká vítězně i sem, působí tu jako katalyzátor, a každá z nově se pojímajících partikularit – buď si to panovnický dvůr, společenská vrstva, kroužek vzdělavců nebo koterie politicky ambiciózních lidí, urozených či neurozených – v něm chce pojednou najít užitečného spojence. Dokonce i právě vznikající novodobá národní hnutí, jakkoli je osvícenskému univerzalizmu národní partikularismus cizí. Osvícenství je totiž nástrojem destrukce všeho starého a konstrukce ledačehos nového.

Proto je faktická úloha osvícenství ve střední Evropě „rozporná“, jak by se dnes řeklo. Střední Evropa není pro ně dostatečně dozrálá, ale kdekdo v ní touží po jeho dobrodiní. Dovolávají se ho proto síly, které se v jiném ohledu střetávají jako protivníci: Habsburk, který je titulárně stále ještě císařem římským, „landespatriotičtí“ aristokraté, jeho vazalové, intelektuálové, kteří vytvoří elity novodobých národů, podnikaví reorganizátoři i osamělí běžci-utoπισté, ti všichni chtějí být a svým způsobem jsou „osvíceni“. Zatímco na západě Evropy je osvícenství – viděno z jejího středu – ideovou strukturou, která vtiskuje věcem (mnohdy nemilosrdně) svůj tvar, je v jejím středu silou indukující různoběžné pohyby, tedy kvasem. Často se tu stává, že osvícenská inspirace vyvolá neslučitelné rozpory v jedné a téže lidské mysli. Nejednen osvícený pán odhodlaně zachovává neosvícené feudální poměry na svých panstvích. Nejednen tradicionalistický muž církve si dopřává ve svých odborných spisech kritičnosti velmi osvícenské. Rozporů není ušetřena ani panovnická mysl: tuší nevyhnutelnost změn, jimž dokonce svým způsobem přeje, ale současně se nemíní vzdát myšlenky absolutismu – *l'état, c'est moi* –, který právě na pařížském jevišti spektakulárně dokonává.

Střední Evropa tedy přijímá osvícenskou inspiraci ochotně, ale se zpožděním. Čechy ji přejímají z Vídně, jejich opoždění je tedy dvojnásobné. Vnímavost vůči podnětům osvícenství je u nás zprvu omezená, přesněji řečeno výběrová. Není tu myslitelů, kteří by byli s to přijmout je v jeho plné šíři a členitosti (za

takového lze snad pokládat až Bernarda Bolzana). Osvícenství nachází ohlas především v řadách prakticky uvažujících vzdělavců, které spojuje jednou určitější, častěji však méně určitá nespokojenost s rakouskými a českými poměry: ty ve srovnání s evropským Západem, ba i s Německem, poněkud připomínají závětrí. Zdařilá protireformace sice posílila panovnický absolutismus, ale současně umrtvila společenský pohyb. Habsburské državy proto povážlivě zaostávaly politicky, hospodářsky a vůbec civilizačně. Protože se to projevilo i na poli válečném, sdílel onu neurčitou nespokojenost s poměry i dvůr. Ze všech aktérů, kteří si chtěli v těchto nezcela přehledných poměrech posloužit osvícenskými myšlenkami, byl nejmocnějším činitelem právě on. Proto musela osvícenská „Raison“ respektovat autoritu, jíž byla „raison d'État“.

Úloha osvíceného panovnického absolutismu, tereziánského a ještě více pak josefínského, je mnohознаčná. Jeho snahy, zjednávající cestu liberalismu a přirozenoprávnímu nazírání, znamenaly skutečný mravní pokrok: zlepšení sociálního postavení a povznesení kulturní úrovně poddaných, zavedení náboženské tolerance, omezení a poté zrušení útrpného práva atd. Převratné změny na poli církevním, zasahující pastorační správu, výchovu kléru, řehole i liturgii, skoncovaly s duchem protireformačního baroka (barokní zbožnost pak přežívala setrvačně v nižších, zejména venkovských vrstvách), ale podobily církev státu. Centralizační snahy, omezující a posléze rušící pluralitu mnohotvárné (především mnohonárodní) říše, se ukázaly být větrnou setbou.

Četné dekrety a výnosy netrpělivého Josefa II. „postátňovaly“, rušily vžitě způsoby a instituce, zaváděly nové a nejednou to s „racionalizací“ přehnal ad absurdum. Příkladem za všechny: v roce 1789 císař zrušil pohřební obřady a zavedl užívání rakví s odklápěcím dnem; nebožtík vypadl do hrobu a rakev bylo možno použít opakovaně (takto byl pohřben i Mozart); bylo to „užitečné“, tedy „rozumné“. Mnohé josefínské novoty vyvolávaly takovou nechuť, že musely být po panovníkově smrti zrušeny; jeho iniciativa tím byla značně diskreditována. Kromě osvícených reforem, jako např. zrušení poddanství, se však císaři, který se sám prohlašoval za „prvního úředníka státu“, podařilo dokončit to, s čím opatrně začínala jeho matka, totiž nahradit vrchnostenskou samosprávu v nejdůležitějších rozhodovacích funkcích státně centralistickou byrokracií. Systém norem, nepochybně osvícených, a jemu odpovídající exekutiva, tedy i početná úřednická vrstva, to byl ten proslulý rakouský „erár“, nejvýznamnější a nakonec už jen jediná státoporná síla.

Na rozdíl od epochy protireformačního baroka nevytvořilo u nás osvícenství nějaký svěbytný tvar, který bychom mohli nazvat „českým osvícenstvím“ a případně jej srovnávat s francouzským, německým aj. (naproti tomu o „českém baroku“ mluvit můžeme). Lépe proto hovořit o „osvícenství v Če-